

Marianne de Wolff en René van der Veer

Sensitiviteit als pedagogische categorie: een poging tot verheldering ⁽¹⁾

Sensitivity as pedagogical concept: An attempt to clarification

Ainsworth's sensitivity construct refers to the parental ability to respond appropriately to the infant's signals. However, it is unclear what exactly is an appropriate response. An appropriate response needs to fulfil the following conditions: The response satisfies the infant's need, is well attuned to the infant, follows immediately the infant's signal, and constitutes a harmonious interaction. We suppose such behavior to be of formative importance in the development of a secure attachment. For the sake of clarity the term 'responsiveness' should be restricted to a quantitative interpretation (frequency or promptness of response).

Voordat kinderen kunnen praten, spreken ze een taal waarmee 'het prangen der behoeften wordt uitgedrukt' stelde Rousseau reeds in 1762 vast (geciteerd uit Rousseau 1980, p. 86). Rousseau adviseerde de opvoeder daarom 'de verborgen bedoeling uit gebaar of kreet van het kind af te lezen' (Rousseau 1762, p. 87). Mary Ainsworth, een van de grondleggers van de gehechtheidstheorie, geeft in feite hetzelfde advies: opvoeders moeten openstaan voor de signalen van hun baby en daarop adequaat en snel reageren, zodat het jonge kind ervaart dat de opvoeder beschikbaar is (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall 1978). Deze openstaande houding en gepaste wijze van reageren duidde Ainsworth aan met de term 'sensitiviteit'. Het vermogen van de opvoeder sensitief te reageren op signalen en behoeften van het jonge kind achtte Ainsworth van levensbelang in de ontwikkeling van een veilige gehechtheidsrelatie tussen kind en opvoeder (Ainsworth et al. 1978). Door in het eerste levensjaar sensitief te reageren ontstaat bij het jonge kind namelijk een gevoel van vertrouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder. Het kind leert dat de opvoeder bescherming en veiligheid biedt in tijden van nood. Vanuit deze 'veilige haven' kan het kind de omgeving verkennen en contact aanknopen met anderen.

Trefwoorden: Opvoeding, Pedagogiek.

Marianne de Wolff is aio bij de Vakgroep Algemene Pedagogiek van de Universiteit van Leiden.

René van der Veer is universitair hoofddocent bij de Vakgroep Algemene Pedagogiek van de Universiteit van Leiden.

Adres: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Algemene Pedagogiek, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.

Indien de opvoeder echter in onvoldoende mate of in het geheel niet sensitief reageert op signalen van het kind, zal het na verloop van tijd een onveilige gehechtheidsrelatie met de opvoeder opbouwen. Onveilig gehechte kinderen zijn onzeker over het klaarmaak van de opvoeder en komen daardoor veel minder toe aan exploratie en leggen minder makkelijk contact met andere volwassenen of leeftijdsgenootjes (Sroufe 1983).

Ruim 15 jaar na Ainsworths pioniersonderzoek wordt de rol van sensitiviteit in de gehechtheidsontwikkeling door sommigen in twijfel getrokken (cf. Goldsmith & Alansky 1987). Studies van recenter datum laten namelijk veelal een wat lagere samenhang zien tussen ouderlijke sensitiviteit en de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Wanneer we de balans opmaken van de vele studies die inmiddels op dit terrein uitgevoerd zijn, dan vallen niet alleen de wisselende resultaten op. Ook de conceptuele verwarring rond het centrale begrip sensitiviteit springt in het oog. Deze conceptuele verwarring manifesteert zich op twee punten. Ten eerste lijkt de inhoud van het begrip sensitiviteit vaag te zijn getuige de vele verschillende definities die van het begrip in omloop zijn. In sommige definities heeft sensitiviteit bijvoorbeeld uitsluitend betrekking op het gedrag van de opvoeder terwijl in andere definities de reactie van het kind op het handelen van de opvoeder verdisconteerd wordt (cf. Koomen & Hoeksma 1991). In de tweede plaats wordt het begrip sensitiviteit regelmatig gebruikt naast het begrip responsiviteit (Van Tuijl 1993). Beide begrippen hebben betrekking op de wijze waarop de opvoeder reageert op signalen van het kind. Beide begrippen zouden ook betrekking hebben op gedrag van opvoeders dat een rol speelt in de ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie. Vanwaar dan toch twee verschillende termen? Mocht er wel verschil bestaan tussen beide begrippen, waarin is dat verschil exact gelegen?

Wanneer we de balans willen opmaken van het onderzoek dat verricht is naar de rol van sensitiviteit in het ontstaan van een gehechtheidsrelatie, dan is het noodzakelijk dit begrip te verhelderen. Is het bijvoorbeeld zo dat alleen sensitiviteit zoals dat door Ainsworth omschreven is, een bijdrage levert aan de ontwikkeling van een veilige gehechtheidsrelatie? Of doen de verschillen in de definiëring van het begrip sensitiviteit eigenlijk niet ter zake? Zo'n verheldering zou wellicht meer inzicht kunnen verschaffen in de processen die leiden tot het ontstaan van een veilige dan wel onveilige relatie.

In dit artikel zullen we eerst Ainsworths interpretatie van het begrip sensitiviteit in kaart brengen. Ainsworth introduceerde dit begrip immers in de gehechtheidstheorie en constateerde een hoge samenhang tussen ouderlijke sensitiviteit en de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie van het kind. Geprobeerd wordt een scherpere omschrijving van Ainsworths oorspronkelijke begrip te geven. Op basis van deze herformulering kijken we naar allerlei andere definities die we in de literatuur aantreffen onder de noemer van 'sensitiviteit'. In een tweede deel van dit artikel komt het begrip responsiviteit aan de orde.

Het sensitiviteitsconcept van Mary Ainsworth

Sensitiviteit, zo schrijft Ainsworth in een toelichting op haar beoordelingsschaal (Ainsworth, Bell & Stayton 1974), heeft betrekking op het vermogen van de opvoeder signalen en behoeften van de baby accuraat waar te nemen en te interpreteren en vervolgens van een snelle en adequate reactie te voorzien. Ainsworth onderscheidt vier 'essentiële componenten' van sensitiviteit, die weergegeven worden in Tabel 1.

Tabel 1

Overzicht van de vier componenten van Ainsworth's sensitiviteitsconcept

1. Het bewustzijn van de opvoeder van signalen en communicatieve tekens van de baby, zoals die tot uiting komen in het gedrag van de baby.
 - a. De toegankelijkheid van de opvoeder voor signalen en behoeften van de baby;
 - b. Vermogen van de opvoeder zeer subtiele en minieme signalen waar te nemen.
2. Het vermogen van de opvoeder de opgevangen signalen en behoeften accuraat te interpreteren met het oog op de situatie.
 - a. Bewustzijn van signalen en behoeften (zoals boven omschreven);
 - b. Vermogen van de opvoeder signalen **onvervormd** waar te nemen;
 - c. Empathie: het vermogen van de opvoeder de dingen vanuit het gezichtspunt van de baby te bezien.
3. Het vermogen van de opvoeder adequaat te reageren op de signalen en behoeften van de baby.
 - a. De opvoeder vertoont de adequate reactie met het oog op de leeftijd van het jonge kind;
 - b. De wijze waarop dit gedrag vertoond wordt is qua intensiteit en duur goed op het jonge kind afgestemd;
 - c. De interactie is naar tevredenheid van beiden verlopen.
4. Het vermogen van de opvoeder prompt te reageren op signalen en behoeften van het jonge kind. De reactie van de opvoeder volgt onmiddellijk op het signaal van de baby.

Beide eerste componenten beschrijven een aantal voorwaarden waaraan een sensitieve opvoeder dient te voldoen: de opvoeder moet in lichamelijk en geestelijk opzicht toegankelijk zijn voor de baby, het waarnemingsvermogen moet scherp zijn zodat de opvoeder signalen onvervormd kan waarnemen en hij of zij moet zich kunnen inleven in het kind. Beide eerste componenten van sensitiviteit refereren aan een openstaande en invoelende houding die noodzakelijk is om sensitief te kunnen reageren. Beide laatste componenten hebben betrekking op het sensitieve gedrag zelf. Kern van dat sensitieve gedrag is volgens Ainsworth het feit dat de opvoeder adequaat ('appropriate') reageert op signalen van de baby. 'The appropriateness and promptness of the mother's response are the hallmarks of sensitivity.' (Ainsworth et al. 1974, p. 129).

Wat Ainsworth precies verstaat onder een adequate reactie licht zij toe aan de hand van een aantal voorbeelden: 'The sensitive mother gives the baby what his communications suggest he wants. She responds socially to his attempts to initiate social interaction, playfully to his attempts to initiate play. She picks him up when he seems to wish it and puts him down when he wants to explore.' Toch is het niet in alle gevallen adequaat om te doen wat het jonge kind wil: 'In the second year of life, it is maximally appropriate for the mother to respond to the baby's signals, not so much in accordance with what he ostensibly wants, as in terms of a compromise between this and what will make him feel most secure, competent, comfortable, etc. in the long run.' (Ainsworth et al. 1974, pp. 129-130). Een eerste conclusie tekent zich af: wat precies een adequate reactie is hangt af van de leeftijd van het kind. In het eerste jaar is het adequaat datgene te doen waarom de baby vraagt omdat het vertrouwen in de beschikbaarheid van die opvoeder nog opgebouwd moet worden. In het tweede levensjaar heeft de opvoeder meer mogelijkheden ter beschikking om adequaat te reageren omdat de cognitieve vaardigheden van het jonge kind toegenomen zijn. De opvoeder kan - naast het vervullen van de behoeften van het kind - nu ook een compromis zoeken tussen wensen van het kind en die van de opvoeder. Er zijn zelfs situaties, aldus Ainsworth, 'in which limit-setting, even in the first year, clears the air even though it is initially contrary to the baby's wishes' (Ainsworth et al. 1974, p. 130). Wanneer een kind voortdurend onacceptabel gedrag vertoont, is het dus adequaat grenzen te stellen aan het gedrag van het jonge kind. Helaas beschrijft Ainsworth niet concreet wat dat grenzen stellen precies inhoudt, maar duidelijk is dat 'the mother will slightly frustrate the baby's imperious demands.' (Ainsworth et al. 1974, p. 130).

Naast de vraag 'wat is een adequate reactie?' stelt Ainsworth zichzelf ook de vraag 'hoe wordt dat gedrag uitgevoerd?' 'In play and social interaction, the mother who responds appropriately does not overstimulate her child by interacting in too intense, too vigorous, too prolonged, or too exiting a manner.' (Ainsworth et al. 1974, p. 129). Met andere woorden: een adequate reactie moet qua intensiteit en duur afgestemd zijn op het jonge kind. Wanneer bijvoorbeeld een opvoeder een kind dat contact zoekt optilt, maar op de grond zet voordat het kind tevreden is gesteld, is de reactie inadequaal hoewel in beginsel het adequate gedrag werd vertoond. De vierde component van sensitiviteit betreft de snelheid waarmee de reactie gegeven wordt na het signaal van het jonge kind. De reactie van de opvoeder op een signaal dient onmiddellijk te volgen op dat signaal, anders zal het jonge kind geen verband kunnen leggen tussen het signaal en de reactie daarop. Samenvattend: met het begrip sensitiviteit heeft Ainsworth een bepaalde stijl van reageren op behoeften van het jonge kind voor ogen. 'A sensitive mother can see things from the baby's point of view and gears her behavior to the characteristics and behavior of her own particular infant.' (Ainsworth 1983, p. 45). Kenmerkend voor deze stijl is het feit dat de opvoeder zich inleeft in het jonge kind (component 1 en 2) en zich gedragsmatig aanpast aan het kind (component 3 en 4). Deze invoelende en aan het kind aangepaste stijl kan zich manifesteren in allerlei verschillende gedragingen.

Enkele kritische kanttekeningen kunnen geplaatst worden. Ten eerste is de inhoud van de centrale notie 'adequaatheid van reactie' niet volstrekt duidelijk. In haar betoog suggereert Ainsworth dat er sprake is van sensitiviteit indien de opvoeder adequaat reageert op behoeften van de baby. Maar wat maakt nu een reactie adequaat? Is dat de wijze waarop de opvoeder reageert (soepel, aangepast), of is de adequaatheid uitsluitend in de uitwerking van het gedrag gelegen (de tevreden reactie van het kind)? De vraag 'wat maakt een reactie adequaat?' beantwoordt Ainsworth helaas alleen impliciet door een aantal voorbeelden van adequate reacties te geven. Daar komt dan nog bij dat Ainsworth zeer uiteenlopende reacties (doen wat het kind wil, compromis sluiten en grenzen stellen) als voorbeelden van een adequate reactie ten tonele voert. Met name door 'grenzen stellen', weliswaar onder bepaalde omstandigheden, ook te beschouwen als een vorm van sensitief gedrag, roept Ainsworth veel onduidelijkheid op. In haar toelichting omschrijft Ainsworth sensitiviteit immers als gedrag waarmee allerlei behoeften van de baby, voorzover mogelijk, bevredigd worden, teneinde het vertrouwen van de baby in de beschikbaarheid van de opvoeder te vergroten. Wanneer de opvoeder echter grenzen stelt aan het gedrag van het kind, worden de behoeften of wensen van de baby daarentegen ontmoedigd of zelfs gefrustreerd. In plaats van de bevrediging van de behoeften komen hier de eigen ideeën en opvattingen van de opvoeder op de eerste plaats. Het zou daarom meer consistent zijn het stellen van grenzen niet te beschouwen als een vorm van sensitief gedrag.

Door een duidelijk onderscheid aan te brengen tussen sensitiviteit en 'grenzen stellen' willen we overigens geenszins betogen dat een opvoeder nooit grenzen zou mogen stellen aan het gedrag van de baby of iets dergelijks. Zeker in het tweede levensjaar zal het steeds vaker noodzakelijk zijn dat de opvoeder niet alleen sensitief reageert, maar ook grenzen stelt. De grens tussen sensitief gedrag en het stellen van grenzen is in de dagelijkse opvoedingspraktijk overigens niet altijd zo scherp als hierboven gesuggereerd wordt: in het geval dat de opvoeder bijvoorbeeld een compromis zoekt tussen de wens van de baby en de wens van de opvoeder, gaat zijn/haar gedrag al meer in de richting van grenzen stellen. Dit neemt niet weg dat het conceptueel verhelderend is sensitiviteit en grenzen stellen te beschouwen als verschillende gedragingen die theoretisch gezien elk een verschillend doel dienen. Op basis van de gehechtheidstheorie veronderstellen we dat sensitiviteit het vertrouwen in de beschikbaarheid beoogt te vergroten, terwijl de uitwerking van 'grenzen stellen' meer ligt in de sfeer van aanleren van bepaalde conventies. Omdat juist het vertrouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder van belang is voor het totstandkomen van een veilige gehechtheidsrelatie, veronderstellen we dan ook dat met name sensitiviteit van groot belang is in de *gehechtheidsontwikkeling*, het stellen van grenzen daarentegen veel minder.

Het hele probleem - is grenzen stellen nu wel of niet een vorm van sensitief gedrag - doet zich overigens niet meer voor indien duidelijker aangegeven wordt om welke behoeften van het kind het precies gaat bij sensitiviteit. Zijn dat zeer uiteenlopende behoeften zoals de behoefte aan voeding, steun, spel of exploratie, zoals Ainsworth suggereert? Onzes inziens gaat het bij sensitiviteit vooral om die behoeften en signalen waar-

mee het kind een beroep doet op de emotionele beschikbaarheid van de opvoeder. Als we veronderstellen dat sensitiviteit een belangrijke rol speelt in het totstandkomen van *gehechtheidsrelaties*, dan moet de definitie van sensitiviteit toegespitst worden op *'gehechtheidsrelevante'* situaties. Sensitiviteit heeft dan met name betrekking op de wijze waarop de opvoeder omgaat met behoeften van het kind aan steun en contact.

Een tweede kritiekpunt op Ainsworths sensitiviteitsconcept betreft de samenvoeging van houding (component 1 en 2) en gedrag (component 3 en 4) in één begrip. Ainsworth voegt deze twee, totaal verschillende, entiteiten samen onder de noemer van sensitiviteit. In haar toelichting op het begrip sensitiviteit en ook in haar beoordelingschaal voor sensitiviteit besteedt ze echter veel meer aandacht aan de gedragsmatige kant, want, zo luidt Ainsworths redenering, alleen gedrag is waarneembaar voor het jonge kind. Wat heeft het kind immers aan een opvoeder die wel de juiste houding aanneemt maar deze houding niet omzet in sensitief gedrag? Bij het meten van sensitiviteit (met behulp van Ainsworths beoordelingsschaal) wordt de houding van de opvoeder dan ook niet expliciet vastgesteld. Aldus ontstaat een ambivalent beeld: het begrip sensitiviteit omvat houding en gedrag, maar gedrag is belangrijker omdat alleen gedrag door het kind waargenomen kan worden. Het zou duidelijker zijn Ainsworths sensitiviteitsconcept te beschouwen als een begrip dat alleen betrekking heeft op gedrag.

In de derde plaats schept Ainsworth in haar beschrijving geen duidelijkheid over de vraag waarvan of van wie sensitiviteit nu precies een kenmerk is. Uitdrukkingen als 'de sensitieve moeder' suggereren immers dat Ainsworth sensitiviteit opvat als een soort persoonlijkheidskenmerk van die moeder. Verschillende auteurs (Van Tuijl 1993; Koomen & Hoeksma 1991; Schneider-Rosen & Rothbaum 1993) zijn dan ook van mening dat bij meting van sensitiviteit het gedrag van het kind buiten beschouwing moet blijven. De adequaatheid van een reactie blijkt echter uit het tot stand komen van een soepele en goed afgeronde interactie waarover opvoeder en kind beiden tevreden zijn (Ainsworth et al. 1974). De reactie van het kind op het gedrag van de opvoeder is dus een belangrijke graadmeter bij het beoordelen van sensitiviteit. Sensitiviteit kan derhalve beter opgevat worden als een dyadisch begrip: het heeft betrekking op het gedrag van de opvoeder in de interactie met het kind. De term 'dyadisch' moet hier niet als 'symmetrisch' worden geïnterpreteerd, alsof opvoeder en kind een gelijk aandeel hebben in de interactie. Aangezien de opvoeder meer capaciteiten heeft dan de baby om die interactie te beïnvloeden, ligt het accent in het begrip sensitiviteit bij het gedrag van de opvoeder. Hij of zij zal grotendeels bepalen of de interactie een soepel verloop heeft en de baby tevreden gesteld wordt. Maar specifieke eigenschappen van het jonge kind, zoals zijn of haar temperament, bepalen hoe gemakkelijk of hoe moeilijk het voor de opvoeder is om zodanig te reageren dat een soepele en harmonieuze interactie tot stand gebracht wordt. Het gedrag van de opvoeder kan echter nooit helemaal losgekoppeld worden van de inbreng van het kind, zoals Van Tuijl (1993) voorstelt, omdat juist de onderlinge afstemming tussen opvoeder en kind zo belangrijk is bij het beoordelen van sensitiviteit.

Conclusie: Ainsworth introduceerde een waardevol begrip in de gehechtheidstheorie omdat het opvoedersgedrag beschrijft dat van belang is in de ontwikkeling van een

gehechtheidsrelatie. Haar omschrijving van het begrip is echter niet altijd helder. Daarom willen we proberen het begrip sensitiviteit te herformuleren, zonder veel afbreuk te doen aan Ainsworths ideeën over sensitiviteit. Om te beginnen: indien 'adequaatheid van reactie' centraal staat in het begrip sensitiviteit, waarom zou het begrip dan niet als zodanig aangeduid kunnen worden? Wat voegt de term 'sensitiviteit' daar nog aan toe? De term 'sensitiviteit' heeft bovendien een aantal nadelen. 'Sensitiviteit' is een term die in zeer verschillende wetenschappen wordt gehanteerd, waarbij het veelal de betekenis heeft van 'gevoeligheid', terwijl het Ainsworth juist te doen is om gedrag. Verder maakt de term 'sensitiviteit' op zich zelf niet duidelijk waarop hij betrekking heeft: op de persoonlijkheid van de opvoeder, of op zijn/haar gedrag. In plaats van de term 'sensitiviteit' zouden we liever spreken van 'adequaatheid van reactie'. Deze term geeft immers duidelijk aan dat hier de kwaliteit van het gedrag van de opvoeder in een interactie in het geding is, en niet zijn of haar persoonlijkheid. Met dit begrip 'adequaatheid van reactie' refereren we dus alleen aan het gedrag van opvoeder, en niet aan de houding van de opvoeder. Er zijn verschillende aspecten te onderscheiden aan een adequate reactie; aspecten die min of meer verstrengeld zijn in de oorspronkelijke definitie van Ainsworth, namelijk:

- a wat doet de opvoeder in reactie op een signaal van de baby;
- b op welke wijze wordt dat gedrag uitgevoerd en;
- c wat is de uitwerking van dat gedrag op de baby?

Op basis van Ainsworths toelichting op haar definitie van sensitiviteit hebben we vier voorwaarden opgesteld waaraan een reactie dient te voldoen om als adequaat bestempeld te worden. De verschillende aspecten van adequaatheid hebben we hier duidelijkheids-**halve** ook aangegeven.

- a. Wat doet de opvoeder in reactie op een signaal van de baby?
 - 1. De behoefte van de baby, zoals de opvoeder die afleest uit het gedrag van het jonge kind, dient te worden bevredigd, hetzij door datgene te doen wat de baby wil, hetzij door een aanvaardbaar compromis te zoeken afhankelijk van de leeftijd van het jonge kind.
- b. Op welke wijze wordt dat gedrag uitgevoerd?
 - 2. Deze reactie dient qua intensiteit en duur aan de baby aangepast te zijn.
 - 3. Deze reactie dient zo snel mogelijk na het signaal van de baby gegeven te worden.
- c. Wat is de uitwerking van dat gedrag?
 - 4. Er wordt een harmonieuze, soepele interactie tot stand gebracht. Opvoeder en kind zijn beiden tevreden gesteld.

De adequaatheid van een reactie is dus nooit uitsluitend gelegen in de wijze waarop de opvoeder reageert of in de uitwerking van zijn of haar reactie. Aan adequaatheid zijn, theoretisch gezien, altijd de drie hierboven genoemde aspecten te onderscheiden. Wanneer we voor onderzoeksdoeleinden 'adequaatheid van reactie' beoordelen door middel van gedragsobservatie, zou ook elk **afzonderlijk** aspect in acht genomen moeten worden.

Wanneer we spreken over de behoefte van de baby dan hebben we met name **gehechtheidsrelevante** behoeften op het oog: de behoefte van het jonge kind aan steun van en contact met de opvoeder. Wat de uitwerking van een adequate reactie betreft - het tot stand komen van een soepele interactie - hierbij bedoelen we de uitwerking die vrijwel op hetzelfde moment zichtbaar wordt in de interactie tussen opvoeder en kind. Het feit dat op de lange termijn (na ongeveer een jaar) een veilige gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind ontstaat, beschouwen we niet als directe 'uitwerking' van een adequate reactie omdat we onderscheid maken tussen 'interactie' en 'relatie'. Een interactie wordt in relatief kort tijdsbestek tot stand gebracht, een relatie ontstaat pas na langere **tijd**. Bovendien kan een interactie in de natuurlijke 'setting' geobserveerd worden, terwijl de kwaliteit van een relatie onder stressvolle omstandigheden vastgesteld wordt. Met andere woorden: een adequate reactie van de opvoeder leidt **onmiddellijk** tot een soepele interactie tussen opvoeder en kind. Het geheel aan soepele interacties zal pas na verloop van tijd leiden tot het ontstaan van een veilige gehechtheidsrelatie.

Met het formuleren van de vier voorwaarden is het beoordelen van 'adequaatheid van reactie' overigens niet minder subjectief geworden. We hebben geprobeerd een scherpere omschrijving te geven van een adequate reactie dan Ainsworth gedaan dat heeft. Het zal echter nog steeds nodig zijn middels het maken van onderlinge afspraken te streven naar consensus. In die onderlinge afspraken zou **bijvoorbeeld** nader aangegeven moeten worden wanneer een reactie qua intensiteit en duur afgestemd is op het kind en wanneer niet.

Sensitiviteit in de gehechtheidsliteratuur

Sinds het verschijnen van Ainsworths Baltimore-Studie (Ainsworth et al. 1978), zijn veel studies uitgevoerd waarin het verband tussen sensitiviteit van de opvoeder en de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie van het kind vastgesteld werd. Sensitiviteit is inmiddels een veelgebruikt begrip geworden. Maar liefst 59 studies werden met behulp van het literatuurbestand 'PsychLit' opgespoord waarbij 'sensitiviteit' een van de trefwoorden was. Van eenduidigheid over de inhoud van het begrip lijkt echter weinig sprake te zijn. Naast de definitie van Ainsworth **troffen** we in deze studies 26 andere definities aan voor het begrip sensitiviteit. In deze paragraaf willen we overzicht geven van de wijze waarop sensitiviteit in de gehechtheidsliteratuur gedefinieerd wordt. Belangrijkste vraag daarbij is: wordt sensitiviteit, net als in Ainsworths definitie, in termen van 'adequaatheid van reactie' omschreven? In dat geval kunnen we ervan uitgaan dat de definitie voorspellende waarde heeft voor de **gehechtheidsontwikkeling**. Nagegaan zal worden in hoeverre de verschillende definities voor sensitiviteit melding maken van de vier door ons opgestelde voorwaarden voor een adequate reactie.

In een klein aantal definities **treffen** we termen als 'adequaat', of '(aan)gepast' of 'geschikt' reageren in het geheel niet aan, noch worden bepaalde voorwaarden voor een adequate reactie beschreven (Bohlin, Hagekull, Germer, Andersson & Lindberg 1989; Crittenden & Bonvillian 1984; Engfer 1986; Martin 1989; Robertson 1965). Bohlin en

collega's (1989) en Crittenden en Bonvillain (1984) spreken in hun definitie alleen van 'responsiveness', zonder dat die term verder wordt toegelicht. Martin (1989) omschrijft sensitiviteit als 'scherpte van het bewustzijn van de interpersoonlijke dimensie'. Het accent ligt meer op 'ontvankelijkheid' of 'gevoeligheid' voor signalen, en niet zozeer op de reactie die daarop volgt. In al deze definities lijkt sensitiviteit een andere, wat meer beperkte, invulling te krijgen dan Ainsworth oorspronkelijk voor ogen had.

De overige definities spreken wel van een 'adequate, geschikte of aangepaste reactie'. De vier door ons opgestelde voorwaarden voor adequaatheid treffen we echter sporadisch aan. Alleen 'snelheid' wordt in vrijwel elke definitie vermeld. Maar in geen enkele definitie wordt beschreven wat een opvoeder precies moet doen in reactie op een signaal (eerste voorwaarde), terwijl Ainsworth zelf toch uitgebreid ingaat op deze vraag. Slechts vier definities voor sensitiviteit vermelden dat een adequate reactie qua intensiteit en duur aan het jonge kind aangepast moet zijn (tweede voorwaarde). Browne (1986) bijvoorbeeld spreekt van 'meshing the response to the infant's signals': de reactie dient 'afgestemd te zijn' op het kind. In de definitie van Fish, Stifter en Belsky (1993) staat de wederzijdse afstemming zelfs centraal: 'Sensitivity reflects well-timed, synchronous interactions characterized by an appropriate level of response or stimulation and actions that follow the infant's lead and signals' (Fish et al. 1993, p. 3). Ook Grossmann en Grossmann (1991) vermelden in hun definitie dat de opvoeder moet reageren op de signalen van het kind 'according to the infant's developmental and emotional states.' Pianta, Sroufe & Egeland (1989), als laatste, spreken ook van aanpassing: 'adjusting her own behavior to her infant's cues'. Het feit dat een adequate reactie resulteert in een soepele en harmonieuze interactie tussen opvoeder en kind (vierde voorwaarde), wordt slechts in twee definities vermeld. Fish et al. (1993) spreken van een zekere mate van synchroniteit die tot stand gebracht wordt tussen opvoeder en kind. Ook Vyt (1989) vermeldt dat de opvoeder dusdanig reageert op signalen van het jonge kind 'so that the interaction between mother and infant can run as smooth as a freshly oiled machine' (Vyt 1989, p. 150).

Met andere woorden: sensitiviteit wordt, net als in Ainsworth's definitie, veelal globaal gedefinieerd als het vermogen adequaat en snel te reageren. De vraag 'wat maakt een reactie adequaat?' komt echter nauwelijks aan de orde. Wel worden allerlei andere vaardigheden, naast adequaat reageren, tot de inhoud van sensitiviteit gerekend. Bijvoorbeeld: het vermogen om met dissonante momenten om te gaan (Biringen 1990), de expressie van affectiviteit (Biringen en Robinson 1991), flexibiliteit van de opvoeder (Biringen 1991), het vermogen consistent te reageren (Lamb & Easterbrooks 1984; Vyt 1989), en het vermogen warm en ondersteunend te reageren (Pianta et al. 1989). Hoewel dergelijke vaardigheden niet haaks staan op 'adequaate reageren', kunnen ze ook niet beschouwd worden als concrete voorbeelden van adequate reacties. Want waaruit blijkt bijvoorbeeld dat een opvoeder in staat is om met dissonante momenten om te gaan?

We kunnen dus drie 'typen' definities van sensitiviteit onderscheiden:

- 1 definities waarin geen melding gemaakt wordt van adequaat, of (aan)gepast reageren;
- 2 definities waarin dat wel gebeurt, zonder toelichting daarop en;
- 3 definities waarin expliciet omschreven wordt wat een reactie adequaat maakt.

In de eerste groep wordt sensitiviteit anders dan Ainsworth geïnterpreteerd. In beide laatste groepen wordt sensitiviteit omschreven als het vermogen adequaat te reageren op signalen van het jonge kind. Ondanks het feit dat we in veel gevallen niet weten wat de auteur precies verstaat onder 'adequatheid' en ondanks het feit dat allerlei andere gedragingen ook tot de inhoud van sensitiviteit gerekend worden, veronderstellen we dat al deze definities relevant opvoedersgedrag beschrijven met het oog op de ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie.

Responsiviteit

Bij het bestuderen van de vele studies naar de vermeende samenhang tussen **ouderlijke** sensitiviteit en kwaliteit van gehechtheid, valt op dat sommige auteurs, in plaats van de term 'sensitiviteit', de term 'responsiviteit' of '**sensitieve** responsiviteit' hanteren. Aangezien veelal ook naar het onderzoek van Ainsworth verwezen wordt, ontstaat de indruk alsof responsiviteit en sensitiviteit synoniemen zijn (cf. Nover, Shore, Timberlake & Greenspan 1984; Van IJzendoorn 1990). Sommigen beschouwen het begrip responsiviteit echter als een deel van Ainsworths sensitiviteitsconcept: responsiviteit zou dan betrekking hebben op beide gedragscomponenten, terwijl sensitiviteit naast gedrag ook houding omvat (cf. Koomen & Hoeksma 1991). Overigens hebben Ainsworth en haar collega's waarschijnlijk zelf aanleiding gegeven tot deze terminologische verwarring omdat zij de begrippen sensitiviteit en responsiviteit door elkaar heen gebruiken (cf. Ainsworth, Bell & Stayton 1971; Ainsworth 1973; Ainsworth et al. 1974).

In een verheldering van het begrip sensitiviteit moet het onderscheid tussen sensitiviteit en responsiviteit dus zeker aan de orde komen. Aangezien we Ainsworths sensitiviteitsconcept opnieuw geformuleerd hebben onder de noemer 'adequatheid van reactie', willen we het begrip responsiviteit spiegelen aan de vier voorwaarden voor een adequate reactie. Is het begrip responsiviteit een synoniem van 'adequatheid van reactie'? Mocht dat inderdaad het geval zijn, dan zou het gebruik van de term responsiviteit volledig uitgebannen kunnen worden.

Om enig zicht te krijgen op de wijze waarop de term 'responsiviteit' in het **gehechtheidsonderzoek** gehanteerd wordt, deden we een 'literatuur-search' met behulp van deze term. Dit leverde 51 studies op, waarin we 20 verschillende definities voor responsiviteit aantroffen. Grofweg wordt de term 'responsiviteit' op twee manieren gebruikt in het gehechtheidsonderzoek: als kwantitatief begrip en als kwalitatief begrip. In beide gevallen gaat het om 'reageren op signalen van het kind'. Wanneer responsiviteit kwantitatief gedefinieerd wordt, ligt alle accent op *de frequentie of de snelheid* waarmee de opvoeder reageert op signalen of initiatieven van het kind. Anisfeld en collega's (Anisfeld, Casper, Nozyce & Cunningham 1990) bijvoorbeeld omschrijven responsiviteit als de frequentie waarmee de opvoeder op vocalisaties van het kind reageert. Lewis en Feiring (1989) vatten het begrip responsiviteit wat breder op: responsiviteit heeft betrekking op de frequentie waarmee de opvoeder reageert op elk mogelijk gedrag van het kind.

Ook buiten de *gehechtheidstheorie* wordt responsiviteit veelal gedefinieerd in termen van frequentie of snelheid waarmee de opvoeder reageert op gedrag van het kind. Zo omschrijft *Riksen-Walraven* (1978) in haar proefschrift het begrip responsiviteit als de mate waarin de opvoeder het kind respons-contingente stimulering verschaft, waarbij respons-contingente stimulering gedefinieerd wordt als stimulering die onmiddellijk volgt op bepaald gedrag van het kind. Deze responsiviteit zou de ontwikkeling van de competentie van het kind bevorderen omdat het streven naar interactie met de omgeving en het beleven van plezier daaraan gestimuleerd wordt. Die stimulerende werking van responsiviteit treffen we ook aan bij *Sleeboom* (1992) wanneer zij stelt dat verbale responsiviteit, omschreven als de mate waarin de opvoeder reageert op verbale uitingen van het jonge kind, stimulerend zou werken op taalontwikkeling van het jonge kind. Concluderend: het begrip responsiviteit - of dat nu binnen of buiten de *gehechtheidstheorie* gehanteerd wordt - beschouwen we als een kwantitatief begrip indien de frequentie of de snelheid waarmee opvoeder reageert op het kind centraal staat. Responsiviteit heeft in deze betekenis betrekking op gedrag waarmee de opvoeder een bepaalde vaardigheid of eigenschap bij het kind stimuleert. Er is dan ook een duidelijk verschil met het meer kwalitatieve 'adequatheid van *reactie*', een begrip waarin het draait om de emotionele afstemming tussen opvoeder en kind.

De verwarring tussen sensitiviteit en responsiviteit ligt pas op de loer wanneer het begrip responsiviteit ook een 'kwalitatieve' betekenis *krijgt*. We doelen hier op definities die, in plaats van snelheid of frequentie, de nadruk leggen op de adequaatheid van reacties van de opvoeder. In de literatuur troffen we tien van dergelijke 'kwalitatieve' definities van responsiviteit aan. In drie van deze definities wordt beknopt aangegeven wat een adequate reactie inhoudt: aanpassing aan tempo en inhoud van het gedrag van het kind (*Kiser, Bates, Maslin & Bayles* 1986), aanpassing van de intensiteit van het gedrag aan het kind (*Martin* 1989), en 'aanpassing aan het kind' (*Pêcheux* 1990). De overige definities volstaan met de globale aanduiding 'adequatheid'. Bovengenoemde auteurs lijken hier *Ainsworth's* sensitiviteitsconcept te bedoelen, het is echter niet duidelijk waarom ze de term 'responsiviteit' verkiezen. Dergelijke terminologische onduidelijkheden zouden beter vermeden kunnen worden. Wij zouden dan ook willen bepleiten het begrip responsiviteit uitsluitend voor te behouden aan de kwantitatieve interpretatie. Dat wil zeggen: responsiviteit heeft betrekking op de frequentie of de snelheid van reacties van de opvoeder op signalen van het kind. Het begrip responsiviteit dient in deze interpretatie ook een ander doel dan het kwalitatieve 'sensitiviteit' of, zoals wij liever zouden aanduiden, 'adequatheid van respons'. Responsiviteit beoogt vooral bepaalde cognitieve eigenschappen of vaardigheden van het jonge kind te bevorderen en te stimuleren. Sensitiviteit daarentegen beoogt een soepele en harmonieuze interactie tot stand te brengen zodat het jonge kind vertrouwen kan opbouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder.

Discussie

In dit artikel hebben we geprobeerd Ainsworths sensitiviteitsconcept te verhelderen. Daarbij stuiten we onder andere op het probleem dat Ainsworth geen duidelijke criteria geeft voor wat een adequate reactie is en wat niet. Ook het feit dat het begrip sensitiviteit volgens Ainsworth zowel betrekking heeft op de houding van de opvoeder als op zijn/haar concrete gedrag, roept onduidelijkheid op. Deze kritiekpunten vormden het uitgangspunt bij onze 'herformulering' van Ainsworths oorspronkelijke sensitiviteitsconcept, waarbij we de term 'sensitiviteit' zouden willen vervangen door de term 'adequaatheid van reactie'. Een reactie moet aan vier voorwaarden voldoen wil zij als adequaat bestempeld worden: een adequate reactie bevredigt de behoefte van het jonge kind aan steun en contact (hetzij direct, hetzij middels een compromis), een adequate reactie is qua intensiteit en duur afgestemd op het jonge kind, volgt onmiddellijk op het signaal van het jonge kind en brengt een harmonieuze interactie tot stand. Overigens is hiermee niet alle onduidelijkheid uitgebannen. Elke voorwaarde roept immers weer een nieuwe vraag op: waaraan kan afgelezen worden of aan die betreffende voorwaarde voldaan is? Hoe wordt bijvoorbeeld vastgesteld dat de behoefte van het kind bevredigd is, dat de reactie goed op het jonge kind afgestemd is en dat een soepele interactie tot stand gebracht wordt? Mogelijk stuiten we hier op de zwakte van begrippen die pretenderen de kwaliteit van de interactie in kaart te brengen. Begrippen, zoals Ainsworths sensitiviteitsconcept, die verwijzen naar de kwaliteit van de opvoeder-kind interactie, veronderstellen immers altijd een bepaalde theorie waarin geformuleerd wordt hoe kinderen zich ontwikkelen en op welke wijze die ontwikkeling zo optimaal mogelijk zal verlopen. Een dergelijk veelomvattend begrip laat zich niet in drie regels ondubbelzinnig omschrijven. Daarom is het wellicht vruchtbaarder in het *gehechtheidsonderzoek* de aandacht te richten op één specifiek aspect van de kwaliteit van de interactie en dat aspect helder te omschrijven. Isabella en Belsky (1991) bijvoorbeeld concentreren zich op de onderlinge afstemming tussen opvoeder en kind met hun begrip 'synchrone interactie'.

Naast de definitie van Ainsworth hebben we ook aandacht besteed aan de wijze waarop sensitiviteit in meer recente literatuur gedefinieerd wordt. Sensitiviteit wordt weliswaar veelal gedefinieerd als het vermogen van de opvoeder snel en adequaat te reageren op signalen van het kind; opvallend was echter het feit dat het begrip 'adequaatheid' slechts in enkele definities toegelicht wordt. Acht men het zo vanzelfsprekend wat een adequate reactie precies inhoudt?

Met behulp van de vier voorwaarden voor adequaatheid kan enige ordening aangebracht worden in de vele verschillende definities die we in de literatuur aantreffen onder de noemer van sensitiviteit. We constateerden twee groepen: definities waarin sensitiviteit, net als bij Ainsworth, geïnterpreteerd wordt als het vermogen adequaat te reageren, en definities waarin dat niet gebeurt. In deze laatste groep werd de betekenis van sensitiviteit veelal wat smaller opgevat. Van alle definities in de eerste groep veronderstellen we dat ze relevant opvoedersgedrag beschrijven met het oog op de ontwikkeling van gehechtheidsrelaties.

Wat is nu het nut van onze nieuwe definitie van 'adequaatheid van reactie'? In de eerste plaats zou de bestaande literatuur doorgenomen kunnen worden om na te gaan of studies waarin deze nieuwe definitie gehanteerd wordt bij het operationaliseren van sensitiviteit inderdaad beter in staat zijn de kwaliteit van gehechtheid te voorspellen, dan studies waarin andere definities van sensitiviteit worden gehanteerd. In een *meta-analyse* willen we deze hypothese dan ook daadwerkelijke toetsen. *Natuurlijk* zal het daarbij nodig zijn meer aandacht te besteden aan de wijze waarop sensitiviteit in de verschillende studies gemeten is, hoewel we in navolging van Van Tuijl constateren dat veel empirische onderzoekers de overstap van een theoretische naar een operationele definitie erg snel maken: 'Er wordt weinig in theoretische taal gespecificeerd. Veelal blijft het bij omschrijvingen (van het begrip sensitiviteit, MdW & RvdV) die meteen in de onderzoekstaal omgezet zijn.' (Van Tuijl 1993, p. 125).

De nieuwe definitie van 'adequaatheid van reactie' zou juist als opstap kunnen functioneren naar een nieuwe operationalisatie van sensitiviteit. De meetprocedure die tot nu toe veel gebruikt wordt, is de globale *beoordelingsschaal* van Ainsworth die, zoals Van Tuijl (1993) ook al constateerde, zo globaal is dat bij toepassing ervan aanvullende afspraken met betrekking tot specifieke gedragingen van de opvoeder altijd nodig zijn. Met behulp van de scherpere omschrijving van 'adequaatheid van reactie' zou heel goed een meer concrete meetprocedure ontwikkeld kunnen worden, waarin duidelijk wordt aangegeven welke gedragingen van de opvoeder in de interactie adequaat zijn en welke beslist niet.

Tot slot, we hebben een duidelijk onderscheid bepleit tussen het begrip sensitiviteit en het begrip responsiviteit. Sensitiviteit - of zoals wij het liever zouden aanduiden 'adequaatheid van reactie' - beschrijft gedrag waarmee een soepele en harmonieuze interactie tussen opvoeder en kind tot stand wordt gebracht. Door adequaat te reageren op signalen en behoeften van een baby zal vertrouwen ontstaan bij het jonge kind in de beschikbaarheid van de opvoeder, zodat op termijn een veilige *gehechtheidsrelatie* kan ontstaan tussen opvoeder en kind. Responsiviteit daarentegen hebben we gedefinieerd als de frequentie en/of de snelheid waarmee de opvoeder reageert op signalen of initiatieven van het kind, met als doel bepaalde eigenschappen of vaardigheden bij het kind te stimuleren.

Deze aanscherping van de begrippen sensitiviteit en responsiviteit zou in elk onderzoek waarin de vroege opvoeder-kind interactie bestudeerd wordt haar dienst kunnen bewijzen. Wordt door sommigen het begrip responsiviteit voorgesteld als een 'toverwoord' dat niet alleen goed is voor het totstandkomen van gehechtheid maar voor ongeveer alles wat goed is voor het kind (Sleeboom 1992), in dit artikel willen we die betovering verbreken. In plaats van een globale toverwoorden zoals 'sensitiviteit' of 'responsiviteit', zou het veel duidelijker zijn indien onderzoekers de term 'adequaatheid van reactie' gebruiken indien zij opvoedersgedrag willen beschrijven waarmee bepaalde behoeften van de baby op een soepele en harmonieuze wijze bevredigd worden. De term responsiviteit zou dan voorbehouden moeten worden aan gedragingen waarmee de opvoeder bepaalde vaardigheden, zoals de taalvaardigheid of de ontwikkeling van competentie, wil stimuleren.

Noot

- 1 Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie in het kader van het Philip A. Kohnstamm *Netwerk*. De auteurs bedanken Rien van IJendoorn en een anonieme referent voor hun commentaar bij eerdere versies van het manuscript.

Literatuur

- Ainsworth, M. D. S. (1973). The development of infant-mother attachment. In: B. M. Caldwell & H. R. Ricciuti (red.), *Review of Child Development Research, Child development and social policy* (Vol. 3, pp. 1-91). Chicago: University Press.
- Ainsworth, M. D. S., S. M. Bell & D. J. Stayton (1971). Individual differences in the Strange Situation behavior of one-year-olds. In: H. R. Schaffer (red.), *The origins of human relations* (pp. 17-56). London: Academic Press.
- Ainsworth, M. D. S., S. M. Bell & D. J. Stayton (1974). Infant-mother attachment and social development: 'Socialization' as a product of reciprocal responsiveness to signals. In: M. P. M. Richards (red.), *The integration of a child into a social world* (pp. 99-135). Cambridge: University Press.
- Ainsworth, M. D. S., M. C. Blehar, E. Waters & S. Wall (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Ainsworth, M. D. S. (1983). Patterns of mother-infant attachment as related to maternal care: Their early history and their contribution to continuity. In: D. Magnusson & V. Allen (red.), *Human Development: An interactional perspective* (pp. 35-55). Orlando (FL): Academic Press.
- Anisfield, E., V. Casper, M. Nozyce & N. Cunningham (1990). Does infant carrying promote attachment? An experimental study of the effects of the increased physical contact on the development of attachment. *Child Development*, 61, 1617-1627.
- Biringen, Z. (1990). Direct observations of maternal sensitivity and dyadic interactions in the home: Relations to maternal thinking. *Developmental Psychology*, 26, 278-284.
- Biringen, Z. & J. Robinson (1991). Emotional availability in mother-child interactions: A reconceptualization for research. *American Journal for Orthopsychiatry*, 6, 258-271.
- Bohlin, G., B. Hagekull, M. Germer, K. Andersson & L. Lindberg (1989). Avoidant and resistant behaviors as predicted by maternal interactive behavior and infant temperament. *Infant Behavior and Development*, 12, 105-117.
- Boom, Van den, D. C. (1991). Preventive intervention and the quality of mother-infant interaction and infant exploration in irritable infants. In: W. Koops, H. Soppe, J. L. van der Linden, P. C. M. Molenaar, & J. J. F. Schroot (red.), *Developmental psychology behind the dykes. An outline of developmental psychological research in the Netherlands* (pp. 249-269). Delft: Eburon.
- Browne, K. (1986). Methods and approaches to the study of parenting. In: W. Sluckin & M. Herbert (red.), *Parental behaviour* (pp. 346-377). Oxford: Basil & Blackwell.

- Crittenden, P. M. & J. D. Bonvillain (1984). The relationship between maternal risk status and maternal sensitivity. *American Journal of Orthopsychiatry*, 54, 250-262.
- Engfer, A. (1986). *Intergenerational influences on the mother-child relationship*. Paper presented at the International Congress on New Approaches to Infant, Child, Adolescent and Family Mental Health, Paris.
- Fish, M., C. A. Stifter & J. Belsky (1993). Early patterns of mother-infant interaction: Infant, mother, and family demographic antecedents. *Infant Behavior and Development*, 16, 1-18.
- Frodi, A. M., W. Grolnick & L. Bridges (1985). Maternal correlates of stability and change in infant-mother attachment. *Infant Mental Health*, 6, 60-67.
- Goldsmith, H. H. & J. A. Alansky (1987). Maternal and infant predictors of attachment: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 805-816.
- Grossmann, K., K. E. Grossmann, G. Spangler, G. Suess & L. Unzner (1985). Maternal sensitivity and newborns' orientation responses as related to quality of attachment in northern Germany. In: I. Bretherton & E. Waters (red.), *Growing points in attachment theory and research. Monographs of the Society of Child Development*, 50, 233-268.
- Grossmann, K. E. & K. Grossmann (1991). Attachment quality as an organizer of emotional and behavioral responses in a longitudinal perspective. In: C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (red.), *Attachment across the life cycle* (pp. 93-114). London: Tavistock.
- IJzendoorn, Van, M. H. (1990). Attachment in Surinam-Dutch families: A contribution to the cross-cultural study of attachment. *International Journal of Behavioral Development*, 13, 333-344.
- Isabella, R. A. & J. Belsky (1991). Interactional synchrony and the origins of infant-mother attachment: A replication study. *Child Development*, 62, 373-384.
- Kiser, L. J., J. E. Bates, C. A. Maslin & K. Bayles (1986). Mother-infant play at six months as a predictor of attachment security at thirteen months. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 25, 68-75.
- Koomen, M. M. Y. & J. B. Hoeksma (1991). Maternal interactive behavior towards children with and children without cleft lip and palate. In J. B. Hoeksma & M. M. Y. Koomen, *Development of early mother-child interactions and attachment* (pp. 109-145). Proefschrift, Vrije Universiteit van Amsterdam.
- Lamb, M. E. & M. A. Easterbrooks (1981). Individual differences in parental sensitivity: Origins, components, and consequences. In: M. E. Lamb & L. R. Sherrod (red.), *Infant social cognition: empirical and theoretical consideration* (pp. 127-153). Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Lewis, M. & C. Feiring (1989). Infant, mother, and mother-infant interaction behavior and subsequent attachment. *Child Development*, 60, 831-837.

- Martin, J. A. (1989). Personal and interpersonal components of responsiveness. In: M. H. Bornstein (red.), *Maternal responsiveness: Characteristics and consequences. New Directions for Child Development* (pp. 5-15). San Francisco: Jossey-Bass.
- Nover, A., M. F. Shore, E. M. Timberlake & S. I. Greenspan (1984). The relationship of maternal perception and maternal behavior: A study of normal mothers and their infants. *American Journal of Orthopsychiatry*, 54, 210-223.
- Pêcheux, M. G. (1990). L'ajustement parental: Un concept à la fois utile et flou. *L'Année Psychologique*, 90, 567-583.
- Pianta, R. C., L. A. Sroufe & B. Egeland (1989). Continuity and discontinuity in maternal sensitivity at 6, 24 and 42 months in a high-risk sample. *Child Development*, 60, 481-487.
- Riksen-Walraven, J. M. A. (1978). *Stimulering van de vroegkinderlijke ontwikkeling: Een interventie experiment*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Robertson, J. (1965). Mother-infant interaction from birth to twelve months: Two case studies. In: B. M. Foss (red.), *Determinants of infant behavior III* (pp. 111-127). New York: John Wiley.
- Rousseau, J. J. (1762). *Emile, of over de opvoeding*. Meppel: Boom (1980).
- Schneider Rosen, K. & F. Rothbaum (1993). Quality of parental caregiving and security of attachment. *Developmental Psychology*, 29, 358-367.
- Sleeboom, I. A. (1992). Verbale responsiviteit van moeders. *Kind en Adolescent*, 13, 155-156.
- Sroufe, L. A. (1983). Infant-caregiver attachment and patterns of adaptation in the pre-school: The roots of competence and maladaptation. In: M. Perlmutter (red.), *Minnesota Symposia in Child Psychology* (Vol 16, pp. 41-83). Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Tuijl, Van, C. (1993). *Sensitieve responsiviteit: Een conceptuele analyse*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Vyt, A. (1989). The second year of life as a turning point: Implications for 'sensitive' caretaking. *European Journal of Psychology of Education*, 4, 145-158.